

ШЫН

№ 107
(17908)

2010 чылдың
сентябрь 9,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

e-mail: shyntuva@mail.ru

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Интел-политиктиг солун

Сонуургаңар: медээлер

на БИЧЕ-ООЛ

Хоорай хүнүңге уткуштур

ЧААРТТЫНГАН ОРУКТАР — КЫЗЫЛЧЫЛАРГА БЕЛЕК

Ийысылал Кызылда оруктар
лгези уламчылап турар. Бо
чедир ооң чөөн талазында,
«Восток» дээрзи кезээнде
нип чоруур орук, Колхозная
чузу, Каа-Хем кудумчунун
аа кудумчунга чедир кезээ,
ов кудумчунун улуг кезээ
тинген. Бо оруктарның сеп-
турнундагы байдалы чөгенчиг
ын кызылчылар, хүннүң-даң-
ргузуңда чоруп турар чолаа-
боттарының «кежинге»
болгай.

Каа-Хем кудумчунун чүгле
у чары септеттинген. Ооң
найысылалдың төвүнде,
барып, ооң автовокзалының
а чыдар. А бо чоокку үеге
ооң шывыы үрелгеш, чара
уп келген чыткан. Найысы-
исче аалдап келгеннерниң
нге бир-ле дугаарында бо
кудумчу көстүп турганы бис-
чыг болбайн аан. Бо кезек-
орайның чолаачылары, ар-
а болза, халытпас, оюп эрте
рган. А орук эки билбес, азы
рден келген кижилер маңаа
е машина-балгадын үрөп,
йылынга таварышкан? Ам
аа орук шывыын чаткан,
тас. Хоорайның чөөн тала-
дескиннип чоруур оруктун
стерин бичилеткеш, машина
кезээн улам калбарткан.
а-балгат халдыр кезекти ул-
аны орук шимчээшкенинге
чалыг байдалды тургускан.
ы үеде Кочетов кудумчузу-
н-тин Пенсия фондузундан
ш, «Мөңгүлек» аалчылар
нга чедир кезээниң капитал
ези база ол-ла кудумчунун
а дескиннип чоруур оруктун
ывыының чаартылгазы чоруп
ыңчалза-даа найысылалы-
ам-даа хөй санныг кудум-
боттарының ээлчээн манап
Оларга Рабочая, Красноар-
я, Х.Чүргүй-оол, Дружба,
«Улуг ужур-дузалыг оруктар
жыр. Ол оруктарга хамаа-
кандыг ажил-агыйжы план-
ын Кызыл хоорай мэриниң
лазы-биле оралакчызы бо-
жсей Николаевич Нестеров
й тайылбырны берди.
рабочая, Дружба кудумчу-
н багай байдалын барым-
хоорайның чолаачылары
инде төп оруктар Кочетов,
таварып халдырлар. Ийе,
н байдалы амдыызында
турар, ыңчалза-даа амгы
арга онаажып турар ол улуг
чингетпес болза, оларның
үр болбас, үрелир деп чүве
ир. Бо чоокку үеге чедир
адаан оруктарның сеп-
дарый чорутпас болза, ам
ийи дакпыр ажил чорудар
таваржыр бис. А Рабочая

кудумчунун орук шывыын каш-
каш чылдар дургузуңда септе-
вээниңниң уржуундан ол кандыг
байдалда келгенин шупту билир. Бо
чайын ону ам-на септээр деп шит-
пир хүлээп алдыганы. Ол ышкаш
амгы үеде септеттинип турар кө-
вүрүг чанының дескинер оруктун
кезээ база бүрүнү-биле чаарт-
тынар. Ынчап кээрге, Кочетов
кудумчунун долузу-биле септээр
болур. Дараазында көвүрүгке ки-
р халдыр оруктарның септелгезин
чорудары планда көрдүнген. Ол
дээр-ле оң талакы чарыкта ниити
узуну 1250 м Правобережная
кудумчузу-дур. Ону ооң ужу болур
көвүрүг чанындан АТБ-3 чедир
септээр. Ол ышкаш бо хүннерде
«Мөңгүлек» аалчылар бажычының
чанында Кочетов биле Дружба
кудумчуларының аразында бичи
доора кудумчунун септээр-биле
хааптар бис. Ол чүүл хоорайның
чолаачыларынга таарымча чок
байдалды тургузуптар боор,
ыңчалза-даа олар ол хемчегни шын
билишкенин-биле хүлээп алырынга
бүзүрөп тур бис. Амгы үеде
септеттинген оруктарның ниити
хемчээли 4 км ажып турар, ам-даа
ол хире хемчээлди септээр
көрдүнген. Сентябрь айның төңү-
зүңгө чедир бо ажылдың 85-87
хуузу кылдыганы турар ужурлуг.
Планда көрдүнген ниити орук сеп-
телгезиниң ажилдары соок дүжүп-
терге чедир доостур дээрзинге
чигзиниг чок. Бо сорулганы-чедип
алырда агаар-бойдустан байдалы
безин шаптараазын болбас ужу-
луг. Маңаа ук ажылды чорудуп ту-
рар «Восток» КХН-ниң хөй чылдар
дургузуңда арга-дуржулгазы, бедик
мергежилдиг ажилчиннары база
амгы үениң техниктиг негелде-
леринге бүрүнү-биле дүжүп турар

дериг-херексели улуг бүзүрелди
берип турар. Эң-не кол чүүл —
ажылды дүрген доозуптарында
эвес, а ону шынарлыг кылдыр
кылырында. Орук ажилдарын
чорударында аңгыда, ооң
адаанда, чанында, ону кежилдир
чыдар харылзаа, коммунал чет-
килерин септээр база бар. Ын-
чангаш амгы үеде орук ажилдары-
биле чергелештир «Кызыл чылыг»
КУБ, «Тываэнерго» ААН, «Тыва-
связьинформ» ААН, «Водопр-
водноканализационные системы»
КХН боттарының адырынга хамаа-
рышкан септелге ажилдарын бо
участоктарда чорудуп турар.
Шалбааланы берген кудумчулар
орук шимчээшкенинге шаптык
кадарын билер болгай бис. Ын-
чангаш час сууга удур четкилер
шугумун база немей кылып турар.
Каш-каш чылдар дургузуңда
септелгези чоруттунмаан Каа-Хем,
Х.Чүргүй-оол кудумчуларның
септелгезиниң айтырыын келир
чылдың бюджетин хевирлеп
тургаш, көдүрөп бис. Ол ышкаш
хоорайның чурттакчыларының
кирип турган чагыгларын база
кичээлгеге алыры чугула.

Сентябрь айда Кызылывыстың
Хоорай хүнүн демдеглээр болгай
бис. Бо байырлалды найысыла-
лывыс каас-шеник байдалга уткуп
алыры күзенчиг. Ооң чаарттыганы
оруктары ол хүн ооң чуртта-
чыларынга канчаар-даа аажок улуг
белек болзун дээш карак кызыл
ажылдап тур бис.

Хоорай хүнүнде Кызылывыс
бодунун чурттакчыларын чаарт-
тыганы оруктары-биле өөртүр
дээрзинге бүзүрөп каалыңар.

Авторнун тырттырган
чуруу.

Онза белек — автомашиналар

Кызылдың А.Б.Чыргал-оол
аттыг уран чүүл колледжи
болгаш А.С.Пушкин аттыг
Национал библиотека чаа
өөредилге чылында онза
белек — машинаны алган.

Бо чылын колледж 50 чыл
болган юбилейин демдегеп турар.
Байырлалга хамаарыштыр отчеттук
концерттер, эртем-практиктиг
конференциялар, делгелгелер
болгаш семинарлар эртип турар.
Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш.Кара-оол колледжиниң
башкыларының культураның бол-
гаш уран чүүлдүн профессионал
специалистерин белектеринге
кирип турар улуг үлүг-хуузуң
демдеглевишаан, ооң директору
Виктор Нагорныйга «Газель»
автомашинаның дүлгүрүн байыр
чедирешишкенин-биле сөңзөөн.

База бир «ВАЗ-2107» маркалыг
автомашина А.С.Пушкин аттыг На-
ционал библиотекеаның коллек-
тивинге белек болган. Библи-
отекеаның директору Ольга
Фенцель: «Келир чылын 80 чыл
болур юбилейивиске уткуштур
белээвис деп хүлээп алыр бис. Ам
чаа автомашинавыс-биле көдээ
библиотекаларны кезиир аргалыг-
дыр бис. Чүге дизе кол шитпир-
лээр айтырывыс — библиотека
ажылын чаартыры» — деп өөрүп
четтиришкенин илереткен.

Күш-ажылдың вижилери — хүндүткелде

Тываның премьеры Шол-
бан Кара-оолдун саналы-биле
Наадым байырлалынга уткуш-
тур найысылал Кызылдың
кудумчуларынга көдээ ажил-
агыйның болгаш «муңчулар-
ның» чуруктарын каастап
азар.

Көдээ ажил-агый сайыдының
оралакчызы Сергей Оюнун дың-
натканы-биле, көдээ ажил-агыйның
17 чемпионуң чуруктарын Кочетов
кудумчунда азып эгелей берген.
А ол ышкаш төп Ленин кудумчу-
зунда Хүндүлел самбыразынга 62
«муңчуларның» чуруун делгээр.
Ниитизи-биле байырлалга Тываның
аңгы-аңгы булуңнарындан 180
малчын киржир.

Чаа системаны шиңгээдиң эгелээн

Тываның сумуларында
электроннуг ажил-агыйжы
учет системаны шингээдиң
эгелээн. 2010 чылда сумулар
чагыргалары электроннуг
ажыл-агыйжы дептерниң
ачызы-биле чаңгыс аай доку-
ментилер сайгарылгазының

четкизинче ажилдап кирип-
тер.

Бо веб-номну бир дугаар
Сукпак сумузу ажылдап эгелээн. Ол
ооң мурнунда бажың ажил-
агыйының бүрүзүнүн дугайында
хөй бижиктерни солаан. Респуб-
ликаның Саң-хөө яамызының
специалистериниң бодап турары-
биле алырга, үндүрүг онааттыганы
объектилерниң дугайында медээ-
лер болгаш ооң төпчүтүнгени эт-
хөрөңги чизезин кылыр ажил
магадылалдыг башкарылганың
херексели апаар ужурлуг.

Алгы-кеш цеги ажыттыганы

Сүт-Хөл кожуунунун Суг-
Аксы сумузуңда «МТС Сүт-
Хөл» МУБ көдээ ажил-агый
бүдүрүлгезиниң алгы-кеш
кылыр цеги ажыттыганы.
Цехтин ажадышкыны Наа-
дым байырлалынга уткуштур
болган.

Алгы-кеш кылыр цехте 3 киж
ажылдап турар. Чурттакчы чон
медээни улуг өөрүшкү-биле хүлээп
алгаш, күзелдин-биле алгы-кежин
халас дужаап турар. Цехтин ажил-
чыны Мерген Ховалыг алгы-кеш
кылырын Моолга өөренип алган, а
ооң эштери Сукпак сумузуңга 3
айның курстарын доозуп алган.

Цехтин дериг-херекселиниң
өртээ 3,5 млн. рубль ажыг. Көдээ
ажыл-агый яамызының шугуму-
биле 2 даараныр машина келир
ужурлуг. Ынчан даараныр цех база
ажылдай бээр. Бо бүдүрүлгеже
дыка улуг идегелди онаап турар бис
— деп, Сүт-Хөл кожуунунун чагырга
даргазы Орлан Монгуш тайылбыр-
лаан.

Ажыл чок чорук эвээжээн

Бистиң республика ажил
чок хамаатыларының саны
эвээжээн регионнар санынче
кирип турар.

Республиканың Чонну ажилга
хаара тудар күрүнө албанының
агентилелиниң медээзи-биле алыр-
га, Тывада 2010 чылдың сентябрь
1-ниң байдалы-биле 8213 киж
ажыл чок деп учетта демдеглеткен.
Ол болза эрткен айга бодаарга, 444
кижиге кызырылган. Бо байдал
дээди өөредилге черлериниң
доозукчуларының стажировка
эртип эгелээни-биле болгаш көдээ
черлерде сезон ажилдарының
эгелээни-биле холбаалыг болуп
турар. А ол ышкаш хуу ажил-агый
ажыдып алыры-биле пособие акша
алган хамаатыларның санының
көвүдөп турарында. Агентилелдин
директору Виталий Чаж-оолдун
чугаазындан алырга, ажил чок
чорук саны эң-не хөйү сумуларда
болганда, хуу бүдүрүлге ажыдып
алыр күзелди көдээ чурттакчылар
илереткен.

ЭМНЕЛГЕНИНҢ ТӨӨГҮЗҮ — ТЫВАНЫНҢ ТӨӨГҮЗҮ

Республиканың 1 дугаар эмнелгези бо чылын 80 чылын демдеглээр. Кадык камгалалының бо албан чериниң төөгүзү Тывавыстың төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Өгбелеривис «Төөгү билбес дөңгүр көк бугага дөмей» деп чораан болгай. Ынчанга бөгүн төөгүлүг болушкуннарның болгаш Тыва медицинаның шылгараңгай кижилериниң дугайында 1 дугаар республика эмнелгезиниң кол эмчизи Вячеслав Товарищтаевич Ховалыг-биле чугааны чоруттувус.

— Вячеслав Товарищтаевич, баштай номчукчуларга боттарыңарны таныштырып көрүңерем.

— Күш-ажылчы намдарымны студентилеп тургаш, Барнаулдун дүрген дуза чедирер үнүүшкүн бригаданың фельдшери болуп эгелээн мен. Институтту дооскан соонда, 1989 чылда, интернатураны 1 дугаар республика эмнелгезиниң баазанынга эрткен болгаш «эмчи — кезер эмчи» деп мергежилди чедип алдым. 1990-1992 чылдарда Улуг-Хем районунун төп эмнелгезинге ажылдаан мен. Ийи чылдың дургузунда Москвага Н.И.Пирогов аттыг күрүнениң эмчи институтунга клиниктиг ординатурага өөрөндим. 1994-2000 чылдарда 1 дугаар республика эмнелгезиниң хүлээп алыр салбырның эргелекчизи, кезип эмнээр салбырының ординатор эмчизи болуп ажылдаан мен. РКМУ (РГМУ) аспирантуразынга өөрөнгөш, «Оментобурсостомия» деп темага кандидат диссертациязын камгаладым. Ажылдарымның түннелдери республиканың кезип эмнээр салбырларының болгаш Россияның клиникаларында чедишкениниң ажыглаттынып турар. 2009 чылдың ноябрьда 1 дугаар республиканың эмнелгезиниң кол эмчизи кылдыр томуйлаттым. Өгбүлелиг, үш ажы-төлдүг мен.

— Вячеслав Товарищтаевич, бистиң кол эмнелгевис канчаар болгаш чүдөн эгелээнин чугаалап берип көрүңерем.

— Бистиң эмнелгениң төөгүзү Тываның төөгүзү-биле болгаш Тывада кадык камгалал адырының төөгүзү-биле адырылбас холбаалыг. Революция мурнунда үеде Тывага чүгүле улусчу медицина турган. Ооң тывылган дөстери чүс-чүс чылдар бурунгаар болуп турар.

Амгы үениң медициназының эге таваан Тыва Арат Республика үезинде салган. ТАР-ның Чазааның дилээ-биле ССРЭ-ниң Чонунуң кадыкшыл комиссариады (Наркомздрав) эмчи-санитар экспедицияны чоруткан. Шилитинген кижилерге курстарны эрттирип, оларны вакцинациялар, лаборантылар, эмчи сестралары кылдыр баштайгы тыва эмчи кадрларын белеткээн.

Республика эмнелгезиниң тывылган чылы кылдыр 1930 чылды санаар бис. Ол чылын Кызылдың эмнелгези 50 орунуг чаа туттунган ыяш оран-саваже көжүп кирген. 1941 чылда Кызылга республика эмнелгезинге чаа ийи каът тууйбу оран-саваны туткан, ында ам ниити эмнелге болгаш кардиология салбыры турар. Бо эмнелгениң кол

оран-савазын 1972 чылда ажыл-лалга кириген.

— Ол үелерде эмчи дузазының кандыг хевирлерин чедирип турганыл?

— Кезип эмнээр, ниити эмнелге, акушер, херээженнер аарыглары эмнээр, уруглар эмнээр болгаш диш эмнээр талазы-биле ачы-дузаны чедирип турган. Ол үелерде эмчилер, эмчи сестралары болгаш санитаркалар дыка берге байдалга ажылдап турган. Тазартыр арыглаар (стерильность), амгы үеде ышкаш аарыг тодарадыр болгаш эки эмнээрин хандыраар байдалдар турбаан. Бир дугаар күрүне эмнелгезиниң хуу составының даңызынга дөртөн чеди кижиге турган. Эмнелгениң транспорту — ийи аът.

Баштайгы эмчилер.

Ээлчег эрттирип турар эмчилер кызылчыларга эртенгениң тос шактан кезээ тос шакка чедир кылаштап чедип азы аъттыг эмчи дузазы чедирип турган. Ол чүк 1946 чылдың декабрь айдан эгелеп, дүн-хүн чок дүрген эмчи дузазы чедирер машина ажылдап эгелээн соонда, дүшкен.

— Республиканың кол эмнелгезиниң бо хүннерде ажыл-амыдыралының дугайында чугаалап берип көрүңерем.

— Республиканың 1 дугаар эмнелгези амгы үеде Тывада хей профилдиг эмнелге профилактиктиг дээди категорияның улуг албан чери болуп турар. Ында 134 эмчилер, 305 эмчи сестралары, 323 биче эмчи сестралары ажылдап турар. Эмнелгеде 585 орун, оон иштинде 6 реанимация оруну бар. Бо албан черинде 15 кезип эмнээр болгаш ниити эмнээшкун угланышкынның стационар, 7 эмнелге диагностикалык салбырлар бар. 2009 чылда бистиң эмнелгевиске эмчи дузазын 40 000 кижиге алган, оларның чарты чыдып эмнеткен.

Аңгы-аңгы чылдарда улуг эмчилеп чораан удуртукчулар чаңгыс черге тураскаалга тырттырып.

Оларның 70 хуузу — дүрген эмчи дузазы негеттинип турган аарыг улус. Бистиң эмчилеривистиң ажылы берге.

— Медицинада кол чүүл дериг-херекселдерде эвес, а кижиге

турбас дээр болгай. А эмчилер дээрге бүдүн назынында бодунуң мергежилдинге өөренип келир кижилер деп билер мен.

— Ийе, бистиң аарыг кижилеривиске бедик мергежилдиг эмчи дузазын чедирер дээш, амгы үениң аарыг тодарадыр болгаш эмнээр аргаларын шиңгээдиринче улуг кичээнгеи углап турар бис. Сөөлгү чылдарның дургузунда аарыг тодарадырының болгаш эмнээриниң дараазында хевирлерин ажылгалче кириген: компьютер-биле томография, ядерлиг магнит салдар күжү-биле томография, аарыг тодарадырының, эмнээриниң болгаш кезериниң эндоскопиктиг аргаларын идепкейли-биле ажылгалче кирип турар бис. Эң кол чүүл — аарыг кижилер Тывага, маңаа шинчилээшкунни болгаш кезип эмнээшкунни эртип ап болур.

Эмнээшкунни, чаа эм-таңнарны ажылгаарының амгы шагның принциптерин шиңгээдир талазы-биле ажыл доктаамал чоруп турар. 1 дугаар республика эмнелгезиниң эмчилери чаа эм-таң аймааның бүгү-россияның клиниктиг шенелделеринге кирип турар. Чигир аарыг, хан базыышкыны улуг, бронхалдыг астма аарыг кижилерге школалары ажыткан. Бистиң тускай мергежилдиглеривис тускай-жыттыг аарыг тодарадыр кон-

сультация болгаш эмчи республиканың чурттагы болгаш республиканың профилактиктиг албан черге өске-даа тускай мергелеринге өөрөдиглиг ажы чорудуп турар.

— Келир үеже планда кандыгыл?

— Республиканың 1 дугаар эмнелгези медицина хөгжүмү мурнуку одуруундан чыда дээш, бедик технология дузазын маңаа чедирит дээш күженишкунниг ажы апаар бис. Дамырлар кеземнээрин сайзырадыр, реанимация албанын быжыглаар, кезип турар эндоскопиктиг хевир шиңгээдир бис.

— Сөөлгү айтырыг. Юбилей канчаар демдеглээр деп нап турар силер?

— Сентябрь 9-10 хүннер Кызылга Улусчу чогаалдык жыйыныга «Тыва Республика тускай-жыттыг эмчи дөстөрү сайзырадырының чугула аргалары» деп. регионнар арасында эртем-практиктиг конференция бистиң эмнелгевистиң юбилей тураскаадып эрттирер. Коллегаларымыс Москва, Красноярскиниң, Красноярскиниң, Новосибирскиниң биле эмчилери аңаа кирир.

БУЯННЫГ ИШТИНҢ КИЖИЛЕ

Бо хүннерде республиканың 1 дугаар эмнелгези тургустунганындан бээр 80 чыл болганын демдеглеп эрттирер. Байырлал тавагыштыр эмнелгениң найыралдыг, демниг коллективинге изиг байыр чедирбишаан, оларның белен эвес ажылынга идегелди, бүзүрелди болгаш чедишкуннерни күзедим.

Юбилей тавагыштыр ук эмнелге хей чылдар дургузунда могаг-шылаг чок ажылдап келген бедик мергежилдиг, дуржулгалыг эмчилерни адап, оларга өөрүп четтиришкунниң чылыг сөстөрүн илередикседим.

Тываның улустун эмчилери Надежда Соскур-ооловна Ооржак, Ольга Кууларовна Саян, бирги тыва невролог эмчи, Россияның камга-

лалының тергенин Билекеева Монгуш, Тыва кадык камгалалының алдында ажылдакчызы Светлана Ырбаевна Монгуш, ук эмнелгениң кол эмчизи оралакчызы Белекжеевна Монгуш — оларны мыштыг, бо берге ажылдарының дургузунда билдирген келгеннер. Оларның-биле видениеге ажылдап турар дарымда кады дамчыдып кылып, олар Гиппократтыгыраан ажыл-ижиниң ужурун кылып алган эмчилер дөстөрү херек кырында көргөн менкежики, кадыкшылды күзедим.

Александра Монгуш

Кызыл хоорай.

ЫРДА КИРГЕН КАРГЫ ЧЕРИМ

Каргы сумузунун 85 чылынга

ир-ле хүн аңчы оол аңнап
ш, хөлчөк улуг кара, ала те
ап-тыр. Чадырынга эккелгеш,
бускаш, ээдин быжырып чип
да дааш-ла эвес дааш үнүп,
нар дагжаан соонда, шала
каан, ханы төктүп турар аң
п келген. Аңчы топтап көөргө,
кончуг аргар болган. Ооң
дан база балыгланган чуңма
п келгеш, кээп ушкан. Биез
чадырындан үнүп кээрге,
дезер туржук, кайызы-даа
дыва улам сынныр бооп-тур.
й аңнар амы-тынын хайыр-
н дилээн ышкаш, аңчының
че чоокшулап, хоруй берген

анды кежи улуг болгай, эр
рным биче болгай» — дээш,
оот-сиген-биле эмнеп, кү-
ннарны ажаап, кадык апар-
зырап келген. Айлар эрткен.
час халап турда, аргар
өле кошкар хураган чоруур,
уңма чанында — анайлар.
ынчаар тыгылган чүвөн

хүн аңчы эр аңнааш, аң-
даа таварышпаан, муңгаргай
ргаш, орук ара чат дээр даш
-тыр. Хүнзедир чер кезип
тааш, могап турупкан аңчы
а келгеш, дажын чанынга
удуп каап-тыр. Оттуп кел-
өргө, чанында дажы арыг
болу берген чыткан.

агай сеткил, буяның дээш,
андының сеңээ шаңналы-
деп, аңнар, куштар сөглээр
«Чангыс кижээ мындыг улуг
ежик хөй-дүр, калбак чонум
н!» — дээш, чиге сонгаар
арга, Ширээ-Дааның дөзүн
өңгүн дүшкеш, ак, чайын-
чыдар дош апарган. Кургап
черлерден хемнер агып,
ган черлерден оот-сиген
арлыг бедиктерде чечектер
ынып, меңги чарыы ишкээр-
р саарлы берген иргин.

хүндөн эгелээш, Тандым
өңгүн-Хайыракан дэйн» —
уяныг аңчы тура өлүп каап-

лчургу чугаа боттут амыды-
е сырый, чарылбас харыл-
болган. Мөңгө көжээ болуп
ерген аңчының шывадапкан
у ачы-буянын ара-албатыга
юкка хайырлаан.

Мөңгүн-Тайга даа — Чөөн Си-
е болгаш Тывада бедик
ың тутчу берген шыпшык
ыр. Ооң далай деңгелинде
946 чылда 3976 метр турган
амгы үеде ол хемчегден
к бедип үне берген бооп

у ышкаш дагжы соок тоо-
ар кырынга чыда хонар
дүктүг сарлык мал база-ла
Тайгадан Тывага тараан. Бо
улуг назылыг улустарының
-биле алырга, сарлык мал-
аштай Моолдун Баян-Өлгий
дан, а чамдыктары Даг
ндан сүрүп, садып эккелген
Сарлык өссе-өссе, Шуй,
Бажы, Кара-Хөл, Ак, Алаш,
Салгыга өскөн.

нда Мөңгүн-Тайгага каш,
анныг-ла төрөл бөлүк-ир-
сааялар, салчактар, хертек-
нактар, хомушулар, оор-

жактар чурттап чораан. Сааялар —
Хүрөң-Тайгага, амгы Моолдун де-
вискээри апарган Кириштерге,
Мергенге, Бурушпай-Сүрүкейлерге,
Суг-Бажы, Устүү-Дээктин артында
Керзиге, Беш-Терек, Харагайтыга
база ол ышкаш Тоолайлыгга чурт-
тап турганнар. Иргиттер — Каргы
унунга, хертектер — Кара-Хову, Ак-
Адыр, Кашпыгыга, салчактар —
Мугурга, донгактар Тоолайлыг,
Барлык, Каргыга чурттап чораан.

Мөңгүн-Тайганың араттарының
аар-берге амыдыралын, чериниң
ыраан, бижик билбес чорукту
узуткаарының база хөгжүлдезиниң
айтырынын ТАР-ның Чазза өөренип

ринге чурттап турган
чоннун езулуг-ла бажы,
өзөк сумузу болуп, ажил-
херекти, амыдыралды бир
янзы, чаа арга-хевир-биле
углап, суртаал ажылы
шапкынчаан. Ынчан
Мөңгүн-Тайгага тускай
сумуну тургусканы
араттарга езулуг-ла улуг
байырлал болган. Тыва улустун чаң-
чылын езуугаар аъттарын чарыштыр-
ган, мөгелерни хүрештирген, оюн-
нар болгулаан.

1936 чылда Мөңгүн-Тайгага улуг
хар чаап, чут болган. Сумунуң арат-
тарынга ол кыш хөй-ле нарын

**Үе-дүптен бээр Мөңгүн-Тайганың тыптып
бодараанының дугайында тоолчургу чугаалар
төнчү чок. Бурунгу буурул Тываның мурнуу
талазында ат-сывы чок, ак-көк дээрже
чоргаары кончуг бедип үне берген, делгем
эгиннерлиг, бедик даг турган чүве-дир. Шаг-
шаанда ол дагның сиртинге эривес меңги-
даа чок, хөө кара даг турган дээр. Орун
ышкаш бүткен Ширээ-Дагның оргу, делгем
черинге билдинмес куу ыяш чадырлыг бот
эр аңчы турлагжып, ча-согун-биле аңнап,
чиштиин чип, бичиилерин өссүн дээш дегбейн
чораан.**

көргөш, 1925 чылда ТАР-ның Биче
Хурал Президиумунун шиитпири-
биле Барыын-Хемчик кожуунун
Мөңгүн-Тайга сумузу тургускан.

Тываның ырак-узак булуну
болур Мөңгүн-Тайганың аратта-
рынга тускай сумуну тургусканы
бүгү талазы-биле ажил-хожуду
углап-баштаарынга, Тываның хөг-
жүлдезинге, тургустунган сорулга-
ларны боттандырырынга улуг идиг
болган. Орай-даа бол, чон чоорту
хөй чүүлдерни билип, көре берген-
нер. Каргыга тургустунган суму
Мөңгүн-Тайганың Каргы, Тоолай-
лыг, Мөген-Бүрөн девискээрле-

ажыл-херекти, бергелерни тавары-
штырган. Улуг назылыгларның
бирээзи Хертек Сүрүнүн (шолазы
Дүктүг-Серен) сактып чугаалаанын
кирейин:

—Каргы, Мөген-Бүрөн девискээр-
ринге (1936 ч.) ол кыжын улуг хар
чаап, хөртүктөп шуурганнаан.
Улустун хөй-ле мал-маганы өлүп
хораан. Ынчан бичи мен, ачам
сугнуң каш бода малын Тоолай-
лыгже ажыр сүрүп, кыштадып,
чазагладып алгаш, чайның башкы
айында Каргыже сүрүп келген бис
ийин — деп чугаалады.

База ол ышкаш, 1936 чылда

ТАР-ның намының Чиңгине секре-
тары С.К. Токаның «Каргыга чо-
рааным» деп номну бижээнин
номчукчу эки билер.

Каргы сумузуңдан Россияда
болгаш Тывада ат-сурагы кижилер-
ниң өзүп үнгени өөрүнчүг. Оларга
Тываның улуг тоолчузу Чанчы-Хөө
Ооржак, «Саны-Мөгө» деп шүлүг-
лелдин маадыры, Ада-чурт дайыны-
ның үезинде Украинага тыва төлээ-
лер-биле кызыл кош чедирип чораан
Саны-Шири Ооржак, Тываның баштай-
гы ужудукчуларының бирээзи Хуна-
оол Кара-Сал, тыва эки турачылар
Маадыр-оол Иргит, Бавуу Салчак,
математика-физика эртемнериниң
кандидады Хеймер-оол Саая, Рос-
сияның болгаш Тыва Республиканың
культура, уран чүүлүнүн алдарлыг
ажылдакчызы Бүрбээ Саая, ССРЭ-
ниң Дээди Советиниң депутаты, Рос-
сияның болгаш Тыва Республиканың
алдарлыг ажилдакчызы Борис Тей-
нин, ТР-ниң культуразының алдарлыг
ажылдакчылары шүлүкчү Молдурга
Салчак, хоочун композитор Чүлдүм-
Сүрүн Хомушку, шүлүкчү, чогаалчы
Майнак Саая, алдарлыг башкы Бор-
бак-Кара Салчак, Тыва Республиканың
алдарлыг малчын-нары Биче-оол
Донгак, Очур Боратан, ТР-ниң күш-
культура болгаш спорттун алдарлыг
ажылдакчызы Сергей Дагба, амгы үеде
кикбоксингиге делегей чергелиг спорт
мастери Солаңгы Саая дээш, оон-
даа өскелерни чоргаарал-биле адап
болур.

Каргы сумузуңун девискээр-
ринге, малчын төптөргө, Мугур-
Аксы суурну үндезилеп тударынга

улуг үлүг-хуузуң кириген ачы-
хавыяалыг хоочун тудугжуларны,
бызаңчыларны сактып, оларга
мөгөөр ужурулг бис.

Шөмбүл Андриан Салчакович
2007 чылдың декабрь 2-де болуп
эрткен соңгулдаларның түннели-
биле чоннун хөй үнүн алгаш, бо
хүннерде Каргы сумузуңун баш-
тыңы бооп ажылдап, чоннун иде-
гелин болгаш хүндүткелин чаалап
ап, тывынгыр, чогаадкычы езу-биле
сумуну удуртуп турар. Каргы сумузу
— Тыва Республиканың улуг
сумуларының бирээзи. Ук суму
тудуг-суур сайзырадыр, ногаан-
чыдар база үлегерлиг корум-чурум
талазы-биле республиканың
иштинге калбарган социалистиг
чарыштарга хөй удаа тиилекчи бооп
келген. Мөңгүн-Тайганың бот-
тывынгыр артистери республика-
ның адын камгалап, Москва хоо-
райга төлээлеп чорааш келгенинге
чоргаарланыр бис. Сумунуң спорт-
чулары хол бөмбүүнге республи-
кага каш-даа удаа тиилеп турган-
нар. Амгы үеде бистиң кожуун
оолдарының республика, делегей
чергелиг кикбоксинги маргылдаа-
ларынга тиилекчи бооп турары
өөрүнчүг.

Мугур-Аксының №1 школазы
өөредилге, кижизидилге талазы-
биле эки түннелдерни чедип алгаш,
РФ-тиң Президентиниң шаңна-
лы — 1 млн. рубль шаңналынга тө-
лептиг болган.

Мугур-Аксында 2 ортумак, 1 эге
школаларда 1384 өөреникчилер
өбренип, эртем-билигни чедип ап
турар. Нийтизи-биле 49 албан чер-
лери ажылдап, чонга бараан болуп
турар.

2010 чылдың кыжы мөңгүн-
тайгажыларга улуг шылгалданың,
быжыг тура-соруктун чылы болган.
Улуг хар-чаа чхап, харны доңуруп-
канының түннелинде мал оъттаар
чер чок болуп, улуг бергедээш-
кини болдурган. Мал чеминиң
чедишпезинден чылгы мал өлүп
хораан. Ынчалза-даа Мөңгүн-
Тайганың ажил-ишчи чону бой-
дустун халавынга дүжүп бербейн,
шыңгы хемчеглерни ап, ТР-ниң
Чаззаның дуза-деткимчезиниң ачы-
зында малдың бажын камгалап
шыдаан.

2010 чылдың бо хүннеринде
сумунуң тургустунганындан бээр 85
чыл болган оюн демдеглер эрт-
тирер. Бо төөгүлүг байырлалды
мөңгүн-тайгажылар төлептиг күш-
ажылы, быжыг корум-чуруму,
бедик көдүрлүүшкүнү-биле уткуур
дээш кызымак ажылдап турар.
Оларның амыр эвес үүле-херээнге
чедишкinnerни, аас-кежикти, каң
дег кадыкшылды, ак орукту күзеп
тур бис.

Адыг-оол НАМЧАЙ-ООЛ,
уран чүүлдүн болгаш спорттун
хоочуну.

Мөңгүн-Тайга кожуун.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарына «Россияның либерал-демократтыг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызын бүрүткээринин дугайында

2010 чылдың август 27 №129/599-5 Кызыл хоорай

«Россияның либерал-демократтыг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының кандидаттар даңзызын депши-дип, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттыга оон депшидип үндүргени республика даңзызында кандидаттарының дугайында медээлерни берип тура, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелеринин дугайында» федералдыг хоойлунун, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун негелделерин сагаанын хынап көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дараазында чүүлдерни илереткен.

2010 чылдың август 25-те Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының №128/586-5 доктаалы-биле кандидаттарның республика даңзызында 18 кижиге бадылат-тыглан.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол ма-

гадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелеринин дугайында» федералдыг хоойлунун 38 чүүлүнге, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутатынга «Россияның либерал-демократтыг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызын 18 кижиге кылдыр 2010 чылдың август 27-де 18 шак 12 минутада бүрүткээр (даңзыны кошкан).

2. Республиканың соңгулда округунун талазы-биле бүрүткеткен кандидаттарга доктаадып тургускан үлегер-майыктын шынзылганын тыпсыр.

3. Бо доктаалды республиканың дөвискээр соңгулда комиссияларының чорудар.

4. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2010 чылдың август 27-де №129/599-5 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутатынга «Россияның либерал-демократтыг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызы

1. Владимир Вольфович Жириновский, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының Даргазының оралакчызы, РЛДП-нин даргазы;

2. Владимир Александрович Елсуков, ТР-нин «Чагытай» КУБ-тун директору, «Россияның либерал-демократтыг партиясы» политиктиг партияның Тыва регион салбырының координатору;

3. Андрей Иванович Карпенко, республиканың №3 эмнелгези, рефлексотерапевт эмчи;

4. Павел Павлович Москаленко, «Саянский цемент» КХН-нин директорунун оралакчызы;

5. Александр Анатольевич Вознюк, «Тываэнерго» ААН, техниктиг инспекция килдизинин инспектору;

6. Сергей Николаевич Анашин, Тыва Республиканың «Кызыл-чылыдылга» КУБ, чылыдылга четкилеринин слесары;

7. Валерий Кок-Хаазевич Монгуш, ТР-нин «Араганы мөөңөп садар төп» КУБ, директорунун оралакчызы;

8. Геннадий Викторович Евдокимов,

пенсионер, Танды кожуун, Балгазын суур;

9. Наталья Александровна Хишкина, Сарыг-Сеп суурда «Родничок» №5 уруглар садында кижизидикчи, Каа-Хем кожуун;

10. Роман Валерьевич Павленко, түр ажылдавайн турар, Кызыл хоорай;

11. Евгений Валерьевич Пляскин, республиканың Кызыл хоорайда өскүс болгаш ада-иезинин хайгааралы чок арткан чаштар-нын школа интернады, немец дыл башкызы;

12. Руслан Ранитович Шарипов, хуу сайгарлыкчы, Кызыл хоорай;

13. Геннадий Александрович Бурдуковский, ТР-нин «Чылыдылга четкилери» КУБ, таңныыл;

14. Игорь Александрович Елсуков, «СЕРВИС» хуу камгалал-таңныыл бүдүрүлгези, чингине директор;

15. Владислав Николаевич Сивухин, «Тываэнерго» ААН, районунун электри четкилеринин начальниги;

16. Максим Александрович Богданов, хуу сайгарлыкчы, Кызыл хоорай;

17. Людмила Геннадьевна Савельева, «Тываэнерго» ААН, килдиз техниги;

18. Евгений Сергеевич Николаев-Монгуш, «ТываСтройИнвест» КХН, чолаачы.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарына Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиясының Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызын бүрүткээринин дугайында

2010 чылдың август 27 №129/600-5 Кызыл хоорай

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиясының Тыва регион салбырының кандидаттар даңзызын депши-дип, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының ийги чыыжының депутаттыга оон депшидип үндүргени республика даңзызында кандидаттарының дугайында медээлерни берип тура, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелеринин дугайында» федералдыг хоойлунун, «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгул-

даларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун негелделерин сагаанын хынап көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дараазында чүүлдерни илереткен.

2010 чылдың август 25-те Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының №128/589-5 доктаалы-биле кандидаттарның республика даңзызында 24 кижиге бадылат-тыглан.

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринин кол-кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелеринин дугайында» федералдыг хоойлунун 38 чүүлүнге, «Тыва Республика-

ның Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 33 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутатынга Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиясының Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызын 24 кижиге кылдыр 2010

чылдың август 27-де 18 шак 15 минутада бүрүткээр (даңзыны кошкан).

2. Республиканың соңгулда округунун талазы-биле бүрүткеткен кандидаттарга доктаадып тургускан үлегер-майыктын шынзылганын тыпсыр.

3. Бо доктаалды республиканың дөвискээр соңгулда комиссияларының чорудар.

4. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д. ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2010 чылдың август 27-де №129/600-5 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) депутатынга Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиясының Тыва регион салбырының депшиткени кандидаттарының республика даңзызын

Нити-республика кезээ

1. Шолбан Валерьевич Кара-оол, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Дээди чөвүлелиннн кижигүнү, Россия Федерациязының Күрүне чөвүлелиннн кижигүнү.

2. Лариса Күжүгетовна Шойгу, Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты, Күрүне Думазының кадык камгалал талазы-биле комитетиннн кижигүнү.

3. Алексей Викторович Пиманов, «Останкино» телекомпания ХАН-ның чингине директору.

4. Лориса Бюрбиевна Ооржак, «Дээди спортчу уран-мергежилдин И.С. Ярыгин аттыг школазының» инструктору.

5. Ольга Валерьевна Кольчикова, «Силерниң эргеңер» адвокат кабинетинин адвокаты.

№1 дөвискээр

1. Сергей Васильевич Уюсов, «Восток» ААН-нин чингине директору.

2. Сергей Октябревич Ондар, Тываның күрүне университетинин ректору.

3. Анна Мухамеджановна Потапова, Кызыл хоорайның №4 профессионал училищенин директорунун оралакчызы.

№2 дөвискээр

1. Дандар Дандар-оолович Ооржак, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты.

2. Ульяна Павловна Бичелдей, Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин эртемден секретары.

№3 дөвискээр

1. Галина Максимовна Мунзук, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты.

2. Аяс Доржуевич Мөңгө, «Селера-Т» КХН-нин чингине директору.

№4 дөвискээр

1. Ирина Петровна Самойленко, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының үезинде кандидаттарының республика даңзызын бүрүткөдип алган соңгулда каттыжышкыннарының аразында телерадио-дамчыдылганын күрүне организациязының регионда теле бол радиоканалдарына халас эфир үезин хуваарының талазы-биле дугаар тыртарының чурумунун болгаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының үезинде бүрүткеттирген кандидаттарның аразында телерадио-дамчыдылганын күрүне организациязының регионда теле болгаш радиоканалдарына халас эфир үезин хуваарының талазы-биле дугаар тыртарының чурумунун дугайында

2010 чылдың август 9 №125/570-5 Кызыл хоорай

«Тыва Республиканың Улуг хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 45 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бирги чыыжының

депутаттарының соңгулдаларының үезинде кандидаттарының республика даңзызын бүрүткөдип алган соңгулда каттыжышкыннарының аразында телерадио-дамчыдылганын күрүне организациязының регионда теле болгаш радиоканалдарына халас эфир үезин хуваарының талазы-биле дугаар тыртарының чурумунун

Сут-Хөл кожцун.

АДАЗЫНЫҢ ИЗИН ОГЛУ ИЗЭЭР.

Мен, Михаил Мон-
гушович Чадамба,
1947 чылдың январь

19-та Хорум-Даг сумузунга төрүттүнгөш, Чыраа-Бажы ортумак школазын 1965 чылда доозуп, ол-ла чылдың октябрь айда Кызылдың истелгениң хоругдал черинге бир чыл, бир ай ажылдааш, шериг хүлээлге эрттирери-биле чорупкан мен.

Шериг хүлээлгени Чита обла-
зынга Оловянная районнуу Мирная
станциязынга Н дугаарлыг зениттиг
ракета кезээнге оператор боол
эрттирген мен. Аңаа бир чылды
эрттиргеш, Владимир областа
Костерево деп станцияга Н шериг
кезээнге биче лейтенантылар бе-
леткээр курстарга өөрөнгөш, де-
дир-ле эрги турган кезээмге тех-
никтей берген мен. 1971 чылда
Ярославль хоорайда шериг учили-
щезин кыска хуусаада доозуп, ол
үш чыл өөрөдилге чериниң бүгү-
ле шыгалдаларын үш ай иштинде
чедишжинкиг дужаал алгаш, «тех-
ник-радиомеханик» деп мергежил-
диң дипломун холга тутканым ол.

Ол кыска үениң ишинде жууда амыдыралымга элээн хой өскерилгелер болгулаан. Чыраа-Бажы ортумак школазынга кады өөренип турганын Өшкү-Саар Белековна Монгуш-биле өг-бүлө тудуп, өгленип алган бис. Баштайгы олчавыс оол болган, ону база-ла Михаил деп адап алган мен. Ооң адын Михаил Михайлович деп езулаар апарган мен. Ооң сөөлүндө, 1974 чылдың күзүнүндө, кыс уруувус төрүттүнгөн. Ону Ольга Михайловна деп адаан бис. А 1981 чылдың чайынында база бир оол, Евгений Михайлович, төрүттүнгөн. Бо үе-чада дургузунда шериг чуртталганың ниитизи-биле 24 чыл болгаш 1 ай ишинде эрттирип, Совет Эвилелиниң шериг хүлээлгезинге амыдырап-чурттап келгеним ол. Шериг кезектеринге 14 чыл болза, а Тываның шериг комиссариадынга 10 чыл болдум. Ол берге шериг чуртталганы кады чурттап-амыдырап келген эжим Өшкү-Саар Белековна денге үлөжип, ол үе дургузунда мээң-биле кады чер кезип келди.

Амыдыралды долзуу-биле төөгүп бижиир болза, үе херек, чүгө дээрге кижі бүрүзүнүн салым-хуузу аңгы-аңгы болгай.

Бо чылын Ада-чуртун Улуг дайны төнгөнгөнд бээр 65 чыл болган. Херек кырында дайынчаага киришпээн-даа болза, ону демдеглед, бо одуругларны бижип ор бис.

Ачам бичии тургаш-ла үжүк-
бижик, ном номчуурунга сундулуг
болгаш тыва алфавитти, сан-чура-
гайны «Кызыл өг» деп көжер агитас-массалыг өглеринге өөренип

Чадамбалар - офицерлер.

алган. Авам-биле аныянда-ла душкан турган. Ол ийи чараш аныяктар чеди ажы-төлдүг болган. Елизавета, Караннаар, Михаил, Алеша, Алексей, Валерий, Любовь. Бис бичии турувуста авам садыгдан хеп сатпас турду, чүге дээрге шупту хепти боду холу-биле даарап берип чораан. Ол үеде аңаа «Зингер» деп хол-биле даараар машина турган. Ол машина алгы-кеш, пөс-таавыны-даа чайлыг даараар турган. Авам бичии идиктерни 2-3 хүн, а кышкы тоннарны бистерге 4-5 хонук иштинде даарап берип чорду. Ол хире чай чок хирезинде, кекжээ үелерде аш-чегин кылбышаан, ачамнын

тоолдар ыдарын ажы-төлү-биле деңге дыңнал четтигип турду. 1962 чылдың август айның сөөлгү хүн-деринде, кончуг суггур чааш-кыннар үезинде авамның бажынче хан чүгүргеш, ол 42 харлыында чок болган. Ачавыс чааскаан артып кагбыже чеди киж и бистерни шүптүвүсту өстүрүп кижизиткен.

Шериг хүлээлгэзгин эртгирин чоруткан оолдарындан чагаалар келирге, ачам дыка амыраар чораан. «Мээң оолдарым шупту шеригжилер, «ымыраа тар» оолдар» — деп, ол чугааланыр турган. Ачам, Монгуш Додуман-найович Чадамба, 1916 чылдың май 10-да Хорум-Даг девискээринге

Монгуш Чадамба офицер эштери-биле.

Додумацнай Балынчыва биле
Докпан Челер-Караевна Монгуш-
тарын өг-бүлезинге, а авам Мам-
быштай Дембиреловна Монгуш
Хорумнуг-Кежиг, азы Чыргакы
суму девискээринге 1920 чылда
төрүтүнгөн.

Ачааһның күш-ажылчы на-
дары Хорум-Даг көдээ Соведин-
ден эгелээн. Ол 1934-1938 чыл-
дарда ол көдээ Советтиң секре-
тары болуп, шериг баргыжеге
чедир аңаа ажилдаан. 1938 чылдың
күзүнүнден эгелеп ТАР Рево-
люстуг Шерииһиң дайынчызы
бооп, 1940 чылга чедир шериглээн.
Ол-ла чылын офицерлер курузунче
өөренип киргеш, ону чедишкин-
ниг доозуп алган. 1941-1943
чылдарда шериг кезээңче биче
политрук хүлээлгезин күүседип,
хөгжүм взводунуң командири
турган (колдуунда үрер хөгжүм
талазы-биле). Алдарлыг Максим
Мунзук артист ыңан оларның
эскадрон командири турган.

Ачам Монгуш Додуманайович Чөөн-Хемчиктин райком партия-зынын кадрлар талазы-биле килдизинин инспекторунга, Хорум-Даг, Чыргакы көдээ Советтернин секретарына, «Искра», «Большевик» колхозтарына партия организациязын башкарып ажылдап келген. А кажан партия ажылдакчылары кызырып, экономиктиг кезектерге чарып, колхозтарны чүгүл колхоз даргазы кижиге башкарап апарганда, ол Чөөн-Хемчик

кожуунуң белеткел конто
ажылдай берген. Анаа
дыштанылгаже үнүжө
ажылдааш, хеймер уруу
Монгушовнага дузала
хүннеринге чедир ча
чурттап турган.

Барыын-Хемчик Кзыл-Мажалык суурунун садынын ажилдакчылар харлыг бичии Евгенийнин ачазы Монгуш Додумарбаза ачазы Михаил Монгуш дөмей болур күзөлдүн келгеннер. Ол канчал оолчугаш ачазынын шеригжилер фуражказы болган. Евгений тоску дооскаш, Кзылдың №1 сионал-техниктиг училищени үре-түнөлдиг өөрөнгөсү хүлээлгезин эрттирип Адазы ышкаш база камгалалынын кезекте дүшкен. Планшетист-оох хүлээлгезин ак сеткилдүүсөткөш, сержант эргелик келген. Кзылга келгеш, нын шериг комиссариат дужаалы-биле Чита хоорай биче лейтенантылар курстарже кирип алгаш, кечедеп, Новосибирск хоорай чадап шериг кеззэнге мандиринге ажилдаан. Азындың декабрьда Тыва Республиканын Сүт-Хөл кожуунун комиссарынын оралакчыдыр шилчиттирген. Сүт-Хөл кожуунун комиссариатында соонда, ол Барыын-Хемчик комиссариатынга ажилдап барган.

Бо чылын Улуг Тирилик чыл ою болгай. Дайын киришпээн-даа бол, шериг хүлээлгезин ак сеткилдүүсөдип чораан болгаш бистиң өг-бүлөвистин мүчүлүг-лө дайын киржикчиле аас-кежикти, каң дег кадык күзээр-дир бис.

Бистиң кырган-ачабыс
кады шериг хүлээлгезин эр
чораан эштериниң ажы-теңи
ны бо чуруктардан таны
боор дээн идегел-биле
зында чуруктарны матери
каттывыс.

Михаил ЧАДАМ
совет шериг албаны
хоочуну.

АВАМГА ЧОРГААРЛАНЫР МЕН

Ада-иемнің кара чаңгыс оглу болзумза-даа, ачам 38 харлыында-ла «бурганнай берген». Ол Бай-Тайганың партия райкомунга агитация-пропаганда килдизинге ажилдап, Ада-чурт дайынының чылдарында сумулар кезип, фашизмнің халалгы уржуктарын тайылбырлап, төрөзн турттуң камгалалынче чонну кыйгырып, көдөз ажил-агыны көдүрер, сайзыра-дыр, чер-мал ажылы, тудуг-суурну, өг-бүлө амыдыралын, МТС хөг-жүлдезин экижидер, аныяктарның амыдырал-өөредилгезинге улуг үлүг-хуузн кирип чораан. Авам-ны Делег-оол Хүргүл Кылын-оол-овна дээр, ол оглу мени деткип, дээди эртемнерни Россияның ан-гы-аңгы хоорайларынга чедип алы-рынга дузалап, канчаар-даа аажок кызып чораан. Авам ам 86 харлыг, ам мээң ону карактап, камнаар, сагыш салыр хүлээлгем келгени бо. Авам 100 харны харлазын деп йөрөзүп чоруур мен.

Ада-чурт дайынының чылдарында ол 16 харлыг турганын, чүнү кылып чораанының дугайында сактып чугаалаар:

—Дайын эгелзэриниң мурнуку чылдарында Бай-Тайганың милиция начальниги Бүлөреш, райкомдан Иргит Седип баштаан даргала аныяктарны Чиңге-Каът (Шуйнуң) деп черге ыяш белеткээри-биле аъттарлыг 20 ажыг аныяктар чорупкан бис. Шуйнуң Сарыг-Бел бажынче үнүп бар чорувуста, Бүлөреш акый: «Орайтаар деп барды, шалыпкыны-биле че!» — дээрге, шууту маңажып-ла баттывыс. Мээң муноп чораан адым Дорала деп ак даванныг аът чүве, аксын тыртып чадап чорумда-ла, ыңай болган. Хеп-хенертен хирт-харт диген соонда, аъттыг кижжи келгеш, адымның тын баглаан суглук дөзүнден сегирип алгаш, мергени-биле кожалаштыр шаап чоруй, аътты орукче углай ойтур тырткан, оожуктуруп алды. Арным кызып,

чүрээс саргый берди, ол аныяк кижини дораан танып кагдым. Кудурукпай оглу Нордул болду. Мээң бээм болур киж. Кудурукпай оглу Нордул Украинаның Дубно чоогунга эрес-маадырлыгы-биле өлгөн деп дыңнаан мен — деп, авам чугаазын доосту.

Шынал-ла, Дубно хоорай дээш
кадыг-берге тулчуушкун үезинде
Нордуп амы-тыны-биле полугун
дайзыннын артык күштүг халдааш-
кынындан камгалап, тыва эки тура-
чы эскадронну дуглай туруп, дай-
зыннын «Тигр» танкыларын грана-
талар хойлап алгаш, 2-ни чазыл-
дырып чок кылгаш, маадырлыы-
биле өлгөн.

Фашистиг Германияны чылча шавары-биле, мал өстүрери чеже-даа берге болза, авамның ачазы Кылын-оол Хертек Комбу оглу, дунмалары Чыдым-оол, Шыырап Хертектерни база кыс дунмалары Мидикти, Борбакыны звилелдеп алгаш, фронтуга дуза кылдыр он-

он шээр малды, айттарны эки турачылар мунары-биле үзүп бергеннер. Кыс дуңмалары эттеп, белеткеп каан алгы-кешти, даарап каан хөрөктээштерни, чоначтарны, хол-хаптарын, ааржы-быштакты чорутканнар.

Хертек Хүргүл Кылын-ооловна
ам сезен алды харлыг-даа болза,
сергек, холу куруг олурбас, бир-
ле чүвени кылган чоруур ава-ла
болгай.

Хемчик-Бажының Теректиг-Бажы деп черге, Улуг-Шуйнун Пөштүг-Адырга өшкү-хой, сарлык фермаларына аныяанда ажылдап, эргелекчилен ажылдап чораан. Саанчы кыстар Чыдым Облага (эн баштайгы херэзжен тракторист), Белек Маңнай, ферманың кадарчызы Авыр-оол Салчак, мал эмчилери Адыгбай Хертек, Хаваан-оол Иргит, Очур-оол Салчак Ада-чуртуну улуг дайынынын үезинде фронтта дуза болуру-биле кадырган эт, саржагны, даг согуназын.

ааржы-быштакты, алгы-кеш-
рап каан чеңи-чоктарны (ка-
кышкы бөрттерни фронтуга
чыып чораан улуска хү-
турган.

Авам ажылгыр, эртеңи шакта-ла туруп келгеш, трактористерге (механизаторларга) билеткээр турган. Эң башта трактористер Арын-оол, Д. Кара, Облигац, чолаачылар гынчыг, Даржаа (Улуг Д.) фронтуже далган-тарааныч турган.

1950-60 чылдарда азаматтар Тал ортумак школазынга үчүнчү класска барып, кичиктерге өргөткөнү болуп ажылдап келген. Адамдар күн-Тайгадан чогаалчы М. Саяа авамны мактап, шүгүмдүү чогаадып алган турар чүве.

Авамның холунга өскүс дунчалары Маадыр Чыргак (Совет) Амбар, Делег-оол (Совет) оол дээш, кымнар өспазин Буйянгын авамга чоргаар чоруур мен.

Бараат ДЕЛЕГ-О
күш-ажылдың хоо
Бай-Тал сур.

УРАН ЧҮҮЛЧЕ УЗУН «ЭЖИНДИРИИШКИН»

«Ыры — чоннуң сеткил-хөөнү» дижири канчаар-даа аажок ханы уткалыг. «Сагыш-сеткилдин чогуу одакчылары, кыпсыкчылары болгаш оттурукчулары кимнары?» дээн чижектиг айтырыг ала-чайгаар тургустунар. Олар дээрге, ыры аялгасы чогаадыр композиторлар дээрзи бир дугаарында эскертинер.

Аялга бижиптерге, ыры хуулар. Ынчап кээрге, чонда кижилернин хөөнү чоннуң аялгасы дег бууккан, муңчулган сеткилди, чаас-раан саймааралды, чаптаан, оланган сеткил-хөөнү уян ийле тааладыптар, магада-база омакшыдып сергедип-кижилернин сеткил-хөөнү ыры дег аялгалыг: хөглүгү, уяранчыг, кударанчыг-үлүгү дээш, оон-даа өске... ум-на шак мындыг чоннуң хөөнүгө дээптер, бодунуң аялгалы-биле чонунга болуп чоруур композитор-бирээзинге Б.С.Чамбыт жыр дизимзе, частырыг турган боор. Бодум хуумда Салчаковичини ыры жан-үгү талалыг бижип салым-и композитор деп билип мен. Бистиң келир үеви — чаштарга тураскааткан аян эгелээш, төрөөн чери а кожунуң ыдыктыг ыры едир чогааткан аялгалары ла чончу болганы-биле иторнуң чылдан чылче линиң бедип өзүп келгени илдинип кээр.

К эвес-даа бол, шевергин от-сынныг, чымчак көрүш-дамчалыг угаанныг карак-ныяк эр Борис-биле «Ты-ныяктары» солунга кор-ент турда, бир дугаар мен. Ынчан ол уруглар-зы болуп суражый берген Экер-оол Кечил-оол-биле килдизинге чаңгыс өрээл-дап олар журналистер. Ам бодап оларымга, аялга чогаадыр салым-журналист болурунга атпаан, харын-даа бурун-гилг болганы чугаажок. е, чогаалчы-даа, компо-аа чогаадыкчы бодал-оннуң хөөнүн ыяк билер,

олар-биле дазылы тудуш, өөрүшкү-мунгаралды өттүр сөглөп-даа, бижип-даа чоруур кижилернин талалакчылары, ышкакыл.

Б.С.Чамбыттын ажил-чорудул-гасы ыры-хөгжүм-биле холбашкан болгаш, оон республиканың куль-туразын хөгжүдеринге кириген үлүг-хуузу улуг.

Оон ырлары бодунуң чончу аянының онзагайы-биле хөйге неперенгей болуп, республиканың булуң бүрүзүгө дүрген тарап, аялганың сагыш-сеткилге таар-жыры-биле дораан доктаатынгыр апарып, чаңгыс эвес удаа көдээ клубтарның сценаларына, радио, телевидение дамчыдылгаларына чаңгыланып турар чылдагааны ында бооп чадавас.

Б.Чамбыт амгы-даа, совет-даа үелерниң белдирлежи берген чылдарының ыраажызы болганда, ол ырларында шак ол өйнуң онзагайлары чуруттунуп, чоннуң сагыш-сеткилин көдүрүп, патриотчу аян-биле долдунган. Үезинде би-життинген бедик хөөнүг ырларны ол чогаадып шыдаан болгаш тускай үнүг, катап-таттынмас уран талан-тылыг композитор кылдыр хөйге сурагжаан хөгжүмчү адын кызы-маккай туруштуу-биле камгалап ап четтигипкен.

Школачы Борис үстүкү класс-тарга өөренип тургаш, тыва лите-ратура кичээлдеринге улустуң аас чогаалын: тыва тоолдарны, тывы-зыктырны, үлегер домактарны, тоолчургу чугааларны, алгыш-йө-рээлдерни, эрги-чаа кожамыктарны кичээлгеилг дыйнап алгаш, олар-ның аразындан тыва кожамыктарны бүдүү чыып бижип тускай кыды-рааштыг аларган.

Дидимненген чүрек ыры хевиринче бодалдарын илередирин дүн-хүн дивейн, соксаал чокка дүвүре-дип, дүргедип, аялга бижиптерге албадапкан. Бодунуң «бүдүү» кыдыраажында шүлүктөрүн аяп

көөрге, «дузу четпес» хирелиг бол-ган. Канчангаш-ла чүве ийик, «Сыл-дысчыгаш» солунуң бир номерин номчуп ораарга, Кан-оол Ондарның аялга чогаадырына аайлашканзыг «Хөглүгбей» деп шүлүү оон сетки-линге онза таарышкан. Шээжилеп алыры белен, ритмиказы тода, аян-нажышкыны өткүт, одуруглары кыска, бичии уругларның ырлаар үнүгө эпиг, чаштарга тураскаат-кан шүлүк болган.

«Хөглүгбей» деп шүлүк хөйге билдингир хөглүг ыры кылдыр «хуулган». Эгелеп чоруур бот-тывынгыр композитор Борис Чам-быттын уран чүүл делегейинче узун «эжиндиришкенин» эгези «Хөг-лүгбей», Өөлөт Чинмиттин «Чүш-

Очерк

күрбейн баарың ол бе?» деп шү-лүүгө бижиттинген ырлардан ужукталган. Ол эрткен чүс чылдың 60 чылдарының эгези, Юрий Гага-ринниң космосче бир дугаар ужуп үнгениниң үези-дир. «Чүшкүрбейн баарың ол бе?» деп ырда оол, кыс ийи кижиниң аразында имистелип тыптып келген изиг көс дег ынак-шылын оштаан. Ийи чалыы чүректин бирээзи ынакшылдың баштайгы базымнарындан шала чалданыксай берген ышкакш боорга, одагда көстү чүшкүрбес чүве болза, ол көстөлбейн өжүп, бурунгаар базым буураашкына таварышса хөңү дээн сезиглээшкенин чаптан-чыг, чараш, уян аялга дузазы-биле илереткен.

Үстүнде адааным ийи ыр Борис Чамбыттын уран чүүл делегейинче узун «эжиндиришкенин» кирипте-ринге баштайгы путевканы берге-нин автор бөгүн өөрүшкү-биле сактып бадыткап олар. Оон бээр ам 50 чыл чедип кел чыдары бо. Ол үениң дургузунда он-он ырлар чыылза-чыылза, бир чүс ашкаш, тыва чоннуң сеткил-чүрээнде када-галаттынып артып калган. Борис Салчакович ам-даа «эжиндири-бишаан». Ол эки, канчаар-даа аажок кайгамчык эки.

Бодунуң тускай үнүн тыпкан композитор чогаадыкчы репер-

туарын чылдан чылче улам байлакшыдып, делгемчип бар чыдар. Тываның чараш бойдузунга, байлактыг черлерге, ажил-ишчи бөдүүн чонунга сагыш-сеткилинден ынак болу бергени-биле чоннуң хүндүткелдиг композиторунга 1961 чылда «Тыва Республиканың куль-туразының алдарлыг ажилдак-чызы» деп бедик атты тывысканы, 1989 чылда «ССРЭ-ниң куль-туразының тергини» атка четкеш, хөрек демдээ-биле шаңнатканы салым-чаяанныг хөгжүмчү ыраа-жының салгакчыларына чаагай исти арттырып каар.

Композитор Борис Чамбыт өөнүң ээзи Чечекмаа Салчаковна-биле аас-кежиктиг, эп-найыралдыг чурттап келгеш, төлөптиг ажы-төл-дү өстүрүп кижизиткен. Кыс уруг-ларының аттары безин хөгжүм үнү дег чаптанчыг, чараш: Ийя, Ика, Любана, Ирочка, оглунуң Лирослав. Сагыш чогаачал, эш-өөрзүрек, езу-луг ада өөнүң ишти-биле чаш ажы-төлдү чаа-ла бут кырынга тургузуп, бот-тускайлаң амыдыралдың оруунче үдээриниң кырында чорда, өске өг-бүлелерини ышкакш, оларны ажыг-шүжүг база ойбаан. Компо-зиторнуң кады чурттаан ынак эжи Чечекмаа Салчаковна ам оларның аразында чок. Борис Салчакович бодунуң уругларын авазының ажил-ишчи, амыдыралчы омур-хевиринге кижизидип, оларның тура-соруун, бүдүштүүн хууда үлегери-биле көдүрүп чоруур. Оон дөрт кызы, оглу ачазының ажил-агыйына дузалажып, сеткил-хөөнү сергедип, баарын чылдып, чагыг-сөзүн дыйнап, ажилгыр-кежээ, харысалгалыг, топтуг-то-маанныг кижилер бооп өзүп келген.

Борис Салчакович Чамбыттын кызымаккай, үре-түнелдиг күш-ажылын ол каяа-даа ажилдап турда, эрге-чагырга черлери бедии-биле үнөлөп көргөн. Оон ады Тыва-ның төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле кири бижиттинген. Чоннуң ынак композиторунуң Тываның хөгжүм культуразына кириген үлүү, шынап-ла, эгээртинмес улуг. Ол уран чүүл делегейинге узун «эжиндиришкенин» үезинде 3 чыын-дыны чырыкче үндүргөн. Авторнуң

дөрткү ному «Чүшкүрбейн баарың ол бе?» деп ат-биле парлаттынар.

Борис Салчакович, хөй чылдар-да кан кадык, омак-сергек, аас-кежиктиг чурттаарыңарны күзеви-шаан, Силерге тураскааткан бодал-дарымны шүлүк-биле «согажы-лаан» одуруглар-биле кызыгаар-латтынып, чырык талантыңарга мөгөйип артым.

Чамбы диптин ыраажызы Чамбыт Борис композитор. Чараш ырыны бижип каарга, Сагыш-сеткил хөөнү сергээр. Нотаны билбес чорааш, Шүлүктөрү ырлар кылып, Чончу үнүг ыраажы бооп, Чүшкүртүнүп эгелээ сен. Уругларга ырыларны Уран-чечен аян-биле Бичии чаштар чүректөрүн Бижиригедир бижип чордун. Сеткил-хөөнүң ханызындан Чечектелген сумуларны Булуң суурда өөнү сактып, Шүптүзүн-на чуруп кааптың. Өскөн чериң — Тыва чуртун, Өндүр бедик Бай-Тайганы Өөрүшкүң киткеп келгеш, Өлүм чокка ырлап каан сен. Ынакшылды оюп кааптар, Ындыг кижик каяа турар. Ында база мергежилиң Ылап күштүг чаңгылаңыр. Ындыналган ынакшылче Ыдалаптар сеткил-хөөнү Ырбай-даа бээр чолдугларны Ыры кылдыр хуулдурдун. Опкан кыстың, орлан оолдун Оду кыпкан изиг чүрээ Ол-ла хевээр аялга апаар Онзагайың ында болгай. Уран чүүлдүң делегейи Узуп төтпес далай ышкакш, Эжиндириг узаан тудум, Эгези бар, төңүзү чок... Алдар-ады өлүм билбес Аттыгларның одуруунче Композитор салым-чолуң Хомусталып артып калыр. Чаяан дөстүг, сүзүү бедик Чамбыт Борис аялгасы Тускай үнүн салбышаан, Муң-муң чылда салгал

дамчыыр.
Даңзы САЛЧАК,
журналист.

Тыва бижиктин 80 чылынга

ҮЖҮК ЧОКТА, ҮҮЛЕ БҮТПЕС!

ап-ла, ындыг: үжүк чокта, тпес. Ону бурун шагдан үп келген бис. Ынчалза-ырал, депшилге чаңгыс урбаан, амыдыралдың кининиң болгаш дуржул-лгатканының аайы-биле рлап-ла орган. Эң шапкын, көзүлбээн чаартылгалар жыдышкыннар эрткен 20 а болган. Чогуу кажандан даш соктап, ыяш кертип, рү ылгавыр демдектер уруп, оон-биле аравыста ыптар апарганывыс безин илда ылап тодараан. Куль-Тегин. Оон үезиниң бижии 5-7 чүс чылдарда е билдингир турганын херечилеп турар. Оон эктен тыылган 150 хире дарның барык-ла шуптузу — Тывада! Бир ындыг ту-бижикти академик ын студент тургаш-ла,

бодунуң төрүттүнген кыштааның чанынга (Тес-Хемде сайгынның Кезек-Теректе) көжээден 1950 чылда боду номчуп үндүрүпкен. Ол ынчан 2-ги курстун студентизи турган. Ынчангаш тываларны үжүк-бижик чок чораан деп болбас. Бижик чок эвес, өскенин-даа бар турда, боттарывыс ажыглавайн чораан-дыр бис ийин. Чүгле эрге-теннер, баштыңчылар, дүжүметтер, шажын ажилдакчылары ону боттарының ажилына чепсек кылып чораан. Чоннуң өске кезинге, ылаңгыя адаккы аңгыга, оон херээ-даа чок турган. Ынчангаш-ла үжүк-бижик чок диртип чораан ужурувс ол.

Үе бурунгаарлаан, депшилге хөгжээн, эртем-билиг сайзыраан тудум-на, үжүк-бижиктиң чугулазы болгаш хереглели улам-на киткеп турар. Ылаңгыя амгы үеде ол базым санында херек: «Үжүк чокта, үүле бүтпес!»

Үжүк чокта, үүле бүтпес!

Үжүк чокта, үүле бүтпес!
Үе-шагның хоойлузу ол.
Ыя ону ояр чер чок —
Ылаш-даа, даш-даа
үнүүр-ле сен.

Ам-на бөгүн сайзыралда
Аян кирген тутсуп ор бис.
А боттун үжүк-бижиин
Ам-даа чаяап шыдаван бис.

Тывызыксыг тыва дылым

Орус, моол, түрк болгаш,
Оон-даа өске дылдар-биле
Төрелдежип, хөгжүп олар
Төрээн дылым — тыва дылым.

Чонум-биле, черим-биле
Чолукшужар ыдык дылым.
Бодалымны, дүжүмнү-даа
Бодарадыр тыва дылым.

Өөрүшкүңү, муңгаралды,
Өгбелерим чагыг-сөзүн
Өзээн өттүр чугаалап бээр
Өткүт дылым — тыва дылым.

Өжзэтенге каргыш салыр,
Өөрүмгө йөрээл тудар.
Өршээл дилеп, Бурган алгаар
Өңгүр дылым — тыва дылым.

Таңгыт, моол, латин үжүк
Таарышпас-тыр, чадашкан бис.
Чүгле орус алфавитти
Чүгленипкен ужуп ор бис.

Орус чурту — Россия.
Оон үжүү — кириллица.
Олардан бис кажанда-даа
Ойта дүжүп шыдаван бис.

Үлегер сөс, ыры-шоорнуң
Үнер дөзү, чаяакчызы,
Чиге, тода, ылап сөстүг
Чидиг чепсээм — тыва дылым.

Чогаал, шүлүк тарыкчызы
Чоргааралым — тыва дылым.
Дыка-дыка бодап кээрге,
Тывызыксыг тыва дылым.

Тыныш-биле тыным тудуш,
Дылым-биле бодум тудуш.
Ынчангаштың «тыва мен!» деп
Ырлап чор мен, тейлеп чор мен.

Кара-Күске ЧООДУ,
чогаалчы.

Кызыл хоорай.

Тываның күрүне университеди

Дээди болгаш тускай ортумак башкы эртемниг специалистерге ийи чыл өөренир төлевирлиг профессионал эде белеткелди «Англи дыл» мергежилинге хүлээп алырын чарлап тур.

Өөрөдигени доосканнарга профессионал эде белеткел эрткен дугайында дипломну тыпсыр. Өскээртен келгеннерни общежитие-биле хандыраар.

Адреси: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, 5, эде белеткел болгаш билиг бедидериниң факультеди, тел. 2-21-72.

Күш чок деп санаар

Тээлиниң кежээки ниити-биле ортумак школазының 2008 чылда Антон Алексеевич Иргиттин адынга тывысканы 170 АА 0009473 дугаарлыг аттестадының читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АУКЦИОН ЭРТТИРЕР

1. «Танды лесничествозу», «Шагаан-Арыг лесничествозу», «Тожу лесничествозу» күрүне албан черлеринин ыяш ажил-агый регламентинде доктаадып тургусканын езугаар арга-арыгнын участоктарын арендаарынын керээлерин чарар эргени садар азы арга-арыгнын өзүмнерин сайгарлыкчы ажил-чорудулганы кылыр сорулга-биле садып алырынын болгаш садарынын, онза чугула

таварылгада Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелдерни хандылары-биле керээлерин чарарынын эргелерин аас-биле садыглаашкын хевирлиг кылдыр садар талазы-биле №4-кр/10 аукционну эрттирер дугайында аукционнун организакчызы — Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйынын талазы-биле күрүне комитеди дыңнадып тур.

А/ч №	Турар чери		Кварталдың тус-кайлаан шөлдүң №	Ыяштын хемчээли (куб)		Порода-зы	Шөлү (га)	Аук-н ед-нын эге өрттээ	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесничество	Лесничествонун участогу		Шупту	Оон иштинде тудуг ыяжы				
1.	Тожу	Тоора-Хем	5/20	1160	58	Лц	7,8	10592,60	1059,26
2.	Танды	Хову-Аксы	192/4	200	152	Лц	2,0	17455,0	1745,50
3.	Шагаан-Арыг	Ак-Тургу	95/28	195,8	168,6	Лц	1,0	24545,73	2454,57
		Шупту:	-	1749,4	543,8		13,8	78316,81	7831,63

2. Аукцион болур чер болгаш хүн: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 3, 2010 чылдың сентябрь 28-те 14.00 шакта (тус чериниң шагы-биле).

3. Аукционга киржиринин чагыын кирир чери, хүнү болгаш доостур хуусааы:

аукционга киржиринин чагыын бо дыңнадыгны парлаан хүнден 2010 чылдың сентябрь 23-ке чедир хүлээп алыр.

4. Албан-езуунуң сайтызы: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езуунуң сайтызы www.gov.tuva.ru деп адрессте кирирген.

5. Өрттөн улгаттырынын аразы (аукционнун базамы) — аукционга садып турар чүүлдүн эге өрттэниң 5 хуузу.

Долаа төлевир болгаш ону төлээринин дугайында медээлер: аукционга киржири-биле 2010 чылдың сентябрь 23-ке чедир долаа акшаны төлевир

поручениези-биле аукционга саткан чүүлдүн эге өрттэниң 10 хуузу хемчээлдиг кылдыр аукцион организакчызынын агар санынче шилчидер.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый талазы-биле күрүне комитеди.

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800000000004 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банк России г. Кызыл, БИК 049304001. «Телевирнин ады» деп черге «Арга-арыг аукционунга киржилге дээш долаа төлевир» деп айтыр.

6. Арга-арыг өзүмнерин садарынын керээзин чарар хуусааы: аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелеп он ажил хүнүнүн дургузунда аренда керээзин чарган турар ужурулуг.

7. Аукцион дугайында долу медээни болгаш киржиринин документилерин аукцион организакчызындан ал болур силер. Тел. (8 39422) 6-19-18. Харылзажыр кижжи: Аюна Сергеевна Ондар.

НАЙЫСЫЛАЛДЫҢ ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН

Чоннун массалыг чыскаалын дамчыштыр амыдыралдың кадык хевирин тургузарынын чугула темазын ажыдып, Хоорай хүнүнде кызылчыларны каттыштырар сорулга салдырган.

Чыскаалга найысылалда яамылар, ведомстволар, организациялар болгаш өөредилге черлери, профэвилелдер болгаш каттыжышкыннар киржир. Аңгы-аңгы өнүгүе хамааржыр бүдүрүлгелеринин ажилдакчылары аңгы колонналар кылдыр чыгыр.

Чыскаалганнарнын чоруур оруу: Национал музейден Совет

Тываның 5 чылы аттыг стадионга чедир.

Чыскаалга киржир организация бүрүзү атрибуткалыг, транспарантыларлыг, плакаттарлыг, киришкеннеринин хеви чаңгыс аай (аргалыг болза спортчу хептиг) болза эки. Олар жюри мурнунга 20—30 секунда дургузунда бичи визиткаларын көргүзөр. Ону үнелевишаан, жюри тилекчилерни тодарадыр.

Чагыны Кызыл хоорайнын мэриязынын культура болгаш уран чүүл талазы-биле департаментининче 2010 чылдың сен-

тябрь 10-га чедир кирир. Адреси: Кызыл хоорай. Кочетов кудумчузу. 104 «а», факс: 3-47-46.

Амыдыралдың кадык хевирин пропагандалаар талазы-биле теманы эки, чараш ажитканы дээш тылсыр шаңналдарны мэрия тургускан. Бирги чер дээш 20000 рубль, ийигизи — 15000 рубль, үшкүзү — 10000 рубль алыр. Оон аңгыда 5000 рубль түнүг мактал шаңнал база көрдүнген.

Чыскаалдың киржикчилери сентябрь 18-те 9.00 шакта Национал музей чоогунга чыгыр. Оон эгелээри — 11.00 шакта.

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуун чагыргазынче хамааты Аржаана Юрьевна Актан чурттакчылыг черлеринин черлеринден ниити шөлү 1000 дөрбелчин метр (шөлү чижеглеп санаан, хемчээл материалдары-биле тодараттынар), Тыва Республика, Тожу кожуун, Адыр-Кежиг суур, Гаврил Торлук кудумчузу, 12 «д» деп адрессте турар (адресстиг, угшигилг) чер участогун хуу чуртталга бажынын тудуп алыры-биле үш чыл хуусаада арендага бээрин дилээн билдиришкин кирген.

Күштүг болуп турар хоойлужулга езугаар бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп 30 хонук дургузунда Тожу кожуунун чагыргазы бижимел билдиришкыннерни болгаш бо билдиришкинге удурланышкыннарны хүлээп алыр.

Байыр чедиришкени

Сүт-Хөл эмнелгезинин эмчилери: цруум Анна Маадыр-оол кудээ Генадий Бавуевич Сарыгларларнын өз-бүлө тутканын бээр 20 чыл оюн таварыштыр ада-иези бистер йөрзэл эл сөөнүдүс:

Чээрби чылды эпиг-демниг чурттааны дээш
Черге чедир мөгейбишаан, байыр сунуп,
Ажы-төлдү өстүргештиң кижизидип,
Амыдырал-чуртталгаңар шуудаар болзун!
Арат-чонга аарыг-аржык турбазын дээш
Ажылыңар бүдүнгүр-ле чорчуур болзун!
Адаң-иең төрзөн чериң Ак-Тал суурдан
Аас-кежик, өөрүшкүнү алгап тур бис!

Ада-иези Екатерина, Маадыр-оол Агым
Чеди-Хөл кожуун.

Өөрүл четтиришкени

Россиянын улус өөредилгезинин хүндүлүг адалчызы, «Тыва Республиканың улус өөредилгелеринин алдарлыг ажилдакчызы», улус өөредилгезинин мээң өөм ишти Клавдия Тырысовна бо чылдың өөргезинде ханынын базышкыны хенертен улгады аарыгга таваржырга, республика эмнелгезинин невролог салбырынга эккеп чыттырган.

Салбырнын эмчилери, эмчи сестралары болгаш санитары аарыг кижини сегидип эмнээринин талазы-биле бүгү хемчээл чорутканынын ачызында аарыг кижинин кадыкшылынын ба экижээн. Салбырнын эргелекчизи Тамара Ширилей, улус Херелмаа Монгуш, эмчилер Саяна Куулар, Саида Сарыглар, ажилдакчылары Чинара Шалган, Чинчи Тангыт, Ольга Төжүм, Куулар, Чинара Хомушкү болгаш өскелер-даа аарыг кижини эмне ак сеткилдиг чорутканы дээш өөрүл четтиришкенини илергейледим.

Республика эмнелгезинин 80 чыл болур юбилейин тавар хей угланышкыннын эмнелге-профилактиктиг ол албан черин салбырларынын бирээзи — неврология салбырынын бүгү ажилдарынын буянныг ажил-ижинге чедишкыннерни, каң дег ашылды, аас-кежин күзедим.

Кызыл-оол КИНО

Россиянын Журналистер эвилелинин кежиг

КОНКУРСТУ ЧАРЛАП ТУР

2009 болгаш 2010 чылдарда дээди өөредилге чери дооскан, 500 муң рубль хемчээлдиг федералдыг деткиме ужурулуг доозукчуларнын аразындан Россия Федерациясының өөредилге болгаш эртем яамызынын шилип ал республиканың дараазында муниципалдыг өөредилге черлеринин школаларына хостуг олуттарны ээлээр кордак конкурзун Тыва Республиканың өөредилге, эртем башкары аныяктар политиказынын яамызы чарлап тур:

1. Барыин-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык суурда ортумак школага физика башкызы;
2. Барыин-Хемчик кожуунун Аксы-Барлык ортумак математика башкызы;
3. Тес-Хем кожуунун Кызыл-Чыраа суурда Кызыл-Ч ортумак школазынга информатика башкызы;
4. Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен ортумак математика башкызы;
5. Бии-Хем кожуунун Сесерлиг ортумак информатика башкызы;
6. Барыин-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалык №2 ортумак школага англи дыл башкызы.

Кордакчыларга негелделер:

- дээди өөредилге черлерин дооскан чылы — 2009 болгаш чылдар;
- дээди эртемниң мергежили хостуг олутка дүгжүрү;
- дипломунда ортумак баллынын бедии;
- ажылдаар черинче 5 чылдан эвээш эвес хуусаада көмө белени.

Документилерни хүлээп алыр чер:

дараазында адрессте турар Тыва Республиканың өөредилге эртем болгаш аныяктар политиказынын яамызы: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 16, каб.216, т. 6-11-76, 6-22-54.

Документилерни хүлээп алыр үези:

2010 чылдың сентябрь 17-ге чедир ажил хүннеринде бижимел алыр.

Конкурс эрттирер дугайында чарлалды Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказынын яамызы www.tuva-mo.ru деп сайтында кирирген.

«Энергострой» КХН

1 өрээлдиг квартира — 44 дөрбелчин метр;

2 өрээлдиг квартира — 72 дөрбелчин метр.

Соңгаларын пластиктен кылган. Чылыг дамчыдылганын, изиг болгаш соок сугларны квартиралар аайы-биле санап турар.

Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2а, телефоннары: 4-85-29.

Мобиль телефоннар: 8-923-268-9073, 8-905-920-4101.

БОДУНУҢ КВАРТИРАЗЫ БОЛУР!

«Ипотека агентилели» ААН болгаш Россиянын Ажаалга банкызын дамчыштыр ипотека чээлизин берип турар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7560. Чагыг 107. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО «Тувакр» Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049304001 Россия Федерациязынын Парлалга, телерадио-дамчыдылга башкары массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ор Сибирьде регионнар аразынын девискээр эргелели «Шын» солунун чылдың май 14-те эде бүрткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нин «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинин пар (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарнын авторларынын бода редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганын са болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар бо харыылаар.